

הקשר בין מקובלות חברתית למאפייניו האישיים של הפרט*

בנימין הוזמי, דנה רוט

תקציר: הזכות להיות שותף במסגרות נורמטיביות הינה חלק מזכותו הרחבה יותר של אדם עם מוגבלות לחיות בקהילה. מטרתו של מחקר זה, הייתה לבחון מהם הגורמים הקשורים לקבלתו או דחייתו של אדם על-ידי זולתו. כמו כן לעמוד על ההבדלים בין קבוצות של אנשים עם צרכים מיוחדים לכאלה של אנשים ללא מגבלה, בהתייחס לקבלה ודחייה חברתית. השערת המחקר המרכזית הייתה כי קיים קשר בין מאפיינים גופניים של הפרט, מאפיינים אישיותיים והתנהגותיים וכישוריו המנטליים לבין מידת מקובלותו החברתית. יש לציין שהחוקרים הינם אנשים עם לקויות למידה הסתגלות ותפקוד, שלוו בהנחיה. אוכלוסיית המחקר מנתה 133 נחקרים: 71 מהם בוגרים עם לקויות למידה הסתגלות ותפקוד ו-62 נוספים היו סטודנטים ללא צרכים מיוחדים. כלי המחקר התבסס על השאלון שבנתה נחמני-מסיקה (2002) לבדיקה סוציומטרית של לקויי שמיעה בבתי הספר המיועדים לאוכלוסייה הזו. החוקרים במחקר הנוכחי בצעו התאמות בשאלון על מנת שיענה על צרכי המחקר. השאלון התייחס למימדים שונים של העדפה חברתית ובכללם: "הופעה חיצונית", "מאפייני התנהגות ואישיות" ו"מאפיינים שכליים". הממצאים המרכזיים במחקר זה מלמדים על חשיבותה של יכולת תקשורתית כאמצעי למקובלות חברתית בקרב שתי קבוצות המחקר. נחקרים עם לקויות למידה הסתגלות ותפקוד נמצאו כמי שמעדיפים מחד גיסא חברות עם אנשים בעלי עצמאות תפקודית והופעה חיצונית טאה ומאידך גיסא נוטים לדחות באופן בולט אנשים בעלי מאפיינים חיצוניים שליליים. לממצאי המחקר השלכות על תוכניות חינוכיות-שיקומיות.

מבוא

הדדית (friendship). לעומת זאת, "מקובלות חברתית" פירושה מיקום האדם בהיררכיה קבוצתית. זוהי מערכת חד-כיוונית מהקבוצה אל הפרט, כלומר, כיצד הקבוצה תופסת אותו ומתייחסת אליו (social acceptance).

נחמני-מסיקה (2002) מונה חמש תת-קבוצות במקובלות חברתית: מקובל (מקובל - "ילד טוב" ומקובל - "שולט ותוקפן"), ממוצע, שני במחלוקת (נבחר הן כמקובל והן כדחוי באותה קבוצה), מוזנח (לא נבחר כמקובל ולא כדחוי) ודחוי (תוקפן או נמנע).

אנטונובסקי (1987) מונה מספר גורמי סיכון פסיכו-חברתיים העשויים להקשות על מקובלותו החברתית של הפרט:

הזכות להיות שותף במסגרות נורמטיביות הינה חלק מזכותו הרחבה יותר של אדם בעל מוגבלות לחיות בקהילה. ההזדמנות להשתלב ולקחת חלק פעיל בחיי הקהילה מאפשרת לאדם צמיחה ומימוש עצמי. כפועל יוצא, האדם בעל המוגבלות עשוי להפוך יוזם ויצרן כפי שכינה זאת אריקסון (1960). מחקר זה מנסה להתחקות אחר הגורמים העשויים לעכב או לרזז תהליכים של "קבלה חברתית" של הפרט על-ידי סביבתו.

טור-כספא (1998) עושה הבחנה בין שני מושגי יסוד מרכזיים בתחום זה. "חברות", כהגדרתה, מייצגת שני שותפים לאינטראקציה

* גורפינקל סינטיה, דיין חיים, הרטוב יונדב, מאירסון יודפת, מונדרר חיזקי, מלמד מיכל, מלמד טוביה, ממון איריס, נגרין ורדית, סונגו גיל, פרייברג זוהר, קוטלרו אירית, קופשטיין מרגלית, קופשטיין שמעון וקרז'יובסקי אלה. סטודנטים בקורס, המיועד לבוגרים עם לקויות למידה והסתגלות, שהינו פרי יוזמה של המכון הבינלאומי ללימודי המשך בנכויות ע"ש טראמפ שבבית איזי שפירא בשיתוף עם בית הספר לחינוך שבאוניברסיטת בר-אילן.

א. **משתנים אישיים** – כמו יכולת אינטלקטואלית, יכולת ספורטיבית והופעה חיצונית.

ב. **משתנים בינאישיים** – בסביבתו של האדם בעל המוגבלות כמו מצב כלכלי ירוד, העדר תמיכה נפשית הולמת של הורים וגורמים משמעותיים אחרים במשפחה וחס דוחה של עמיתים. גורמים אלה עשויים להביא את היחיד למעגל קסמים שלילי של התנסויות העלול אף להביא להסתגרותו, וכפועל יוצא לבידוד חברתי.

לעומת גורמי הסיכון, מציין (Garmezy 1985) שלושה גורמים העשויים לסייע לאדם להשתלב באופן חיובי בחברה:

א. **תכונות אישיות** – הצלחות לימודיות וכשירות גופנית וביטאישית, כישורי קבלת החלטות ומנהיגות.

ב. **תכונות משפחתיות** – כמו תמיכה ואהבה הורית.

ג. **תנאים בינאישיים וחוץ משפחתיים** – יחסים קרובים עם דמויות מרכזיות בקהילה והשתייכות לקבוצות חברתיות שונות.

אנשים עם צרכים מיוחדים נמצאים בסיכון למצוקה פסיכו-חברתית שכן יש להם פחות הזדמנויות לפיתוח יחסי חברות בתנאים שוויוניים, בילדותם הם חשופים לפחות מודלים להזדהות, הם נוטים לחוות יותר דחייה בילדותם בהשוואה לזולתם ללא צרכים מיוחדים וכן הם חשופים להגנת יתר, או – במקרים קיצוניים – לדחייה מצד הוריהם, על רקע קשיים לקבל את נכותם (הוצ'ר, זמיר ופליס-דואר, 2004). תהליכי פגיעות וחוסן משפיעים במיוחד בצמתי חיים כמו מעברים ממסגרת למסגרת, מבית לבית, או בזמן אירועים משמעותיים בחיי המשפחה, ולכן בעבודה עם הפרט חשוב לעבוד על חיזוק העצמי, פיתוח החוסן האישי ועיבוי גורמי ההגנה המאפשרים התמודדות טובה יותר עם החיים.

המאפיינים האישיים של אנשים עם צרכים מיוחדים מקשים עליהם, לעתים רבות, להתקבל על ידי החברה הרחבה. תהליכי התייג אותם הם חווים גורמים להם, לעתים, להיות מורחקים מקבוצות מסוימות אליהן הם רוצים להשתייך וליטול בהן חלק פעיל. הדרה חברתית ותהליכי תייג עלולים לפגוע בתחושת החוסן האישי שלהם.

ההשתייכות לקבוצת שווים והפעילות בה חשובות מאוד להתפתחותו הנפשית והחברתית של האדם. בגיל צעיר מאפשרת ההשתייכות רכישת עצמאות והפנמה של חוקים ונורמות התנהגות, ובגיל ההתבגרות היא תורמת לפיתוח דימוי עצמי חיובי, גיבוש זהות וכניסה לעולם החברתי הבוגר (נחמני-מסיקה, 2002). רייטר (2004) רואה קשר בין קיומה של נכות לבידוד חברתי. לבידוד החברתי השלכות על תחושת הבדידות של אנשים בעלי מוגבלויות. (Weiss 1973) מבחין בין בדידות רגשית, המתוארת על ידו כחסר בקשרים אינטימיים, ותחושת ריקנות, הזנחה ואומללות, לבין בדידות חברתית המתאפיינת בהעדר קשרים בינאישיים בעלי משמעות. אנשים החווים בדידות חברתית מתאפיינים בתחושת שעמום, חוסר עניין בחיים, דיכאון, כעס, ניכור חברתי ודשדוש בשולי החברה.

מקובלותו החברתית של אדם בעל צרכים מיוחדים, עשויה לסייע לו להתמודד באופן חיובי עם קונפליקטים פנימיים ובינאישיים ולאפשר לו מרחב, צמיחה אישית, איכות חיים ושביעות רצון קיומית.

מטרתו של מחקר זה הינה לבחון מה הם הגורמים הקשורים לקבלתו או דחייתו של אדם על-ידי זולתו. מטרה נוספת היא לעמוד על ההבדלים בתפיסתן של קבוצות של אנשים בעלי צרכים מיוחדים בהשוואה לקבוצות של אנשים שאינם כאלה, בהתייחס לקבלה ודחייה חברתית. השערת המחקר המרכזית היא כי קיים קשר בין מאפייניו

הגופניים של הפרט, מאפייניו האישיים וההתנהגותיים וכישוריו המנטליים, לבין מידת מקובלותו החברתית.

שיטה

המדגם

אוכלוסיית המחקר מנתה 133 נחקרים: 71 מתוכם הם דיירים וחניכים בעלי צרכים מיוחדים ולקויות למידה הסתגלות ותפקוד עם יכולת הבנה ברמה מספקת לצורך מילוי השאלון, מהמסגרות הבאות: ניצן חיפה (20 נחקרים), אחוה - איגוד נכי חיפה והצפון (12 נחקרים) ומרכז שיקום אשדוד (39 נחקרים). 62 נוספים הם סטודנטים ללא צרכים מיוחדים מאוניברסיטת בר אילן, אשר לומדים בפקולטה למדעי החברה.

כלי המחקר

כלי המחקר התבסס על השאלון שבנתה נחמני-מסיקה (2002) לבדיקה סוציומטרית של לקויי שמיעה בבתי הספר המיועדים לאוכלוסייה הזו. החוקרים במחקר הנוכחי בצעו התאמות בשאלון על מנת שיענה על צרכי המחקר. השאלון בודק את שלושת המשתנים הבלתי תלויים:

מאפיינים גופניים (5 פריטים); מאפייני אישיות והתנהגות (12 פריטים) ומאפיינים שכליים (4 פריטים).

השאלון מורכב מגרסה חיובית, הבודקת את המאפיינים של חבר קרוב שבחר הנחקר, וגרסה שלילית המתייחסת לאדם שאינו חביב על הנבדק. הנבדקים התבקשו להביע את הערכתם בהתייחס לכל פריט, בסולם ליקרט

מקוצר (1-3) כאשר 1 = לא נכון; 2 = נכון חלקית ו-3 = מאוד נכון (זאת מתוך כוונה שלא להקשות על קבוצת הנחקרים בבחירת ערכי ביניים מורכבים). במבחן המהימנות עקביות פנימית נמצא כי ציון אלפא קרוניך לשאלון החיובי היה 0.8618 ולשאלון השלילי 0.9036. ציוני מהימנות אלה גבוהים מאלה שדווחו במחקרה של נחמני-מסיקה.

הליך

שאלוני המחקר הועברו לנחקרים באופן קבוצתי, ובמקרים מסויימים גם באופן אישי. השאלון הוגדר אנונימי ומלא עצמאית על ידי הנחקרים. חלק מהנחקרים בעלי הצרכים המיוחדים מילאו את השאלון בסיוע מראיין, על פי בקשתם. בנוסף לשאלוני המחקר, עליהם התבקשו הנחקרים להשיב, הועברו גם מספר שאלות רקע המתייחסות לגילם, מינם, גיל החבר המועדף/דחוי ומינ/ה.

ממצאים

הנתונים עובדו במבחן T-TEST (Independent Sample) הבודק ומשווה בין הקבוצות השונות לפי הפריטים שבשאלון. נמצאו מספר פריטים בהם היו הבדלים מובהקים בין הקבוצות:

בהתייחס לשאלה: מין החבר המועדף, במדגם הכללי (N=133) 70 מהחברים הטובים הינם גברים ואילו 54 הינן נשים. גילו הממוצע של "החבר הטוב" הינו 31 שנים.

בהתייחס לשאלה: מין "האדם שאינו מקובל", 66 מהם גברים ו-51 נשים. גילם הממוצע הינו 31.7 שנים.

לוח 1: אוכלוסיית המחקר, מאפיינים

מגדר	ממוצע גילאים		טווח גילאים	אוכלוסייה	
	נשים	גברים			
25	37	24.4	18-35	1	סטודנטים ללא צרכים מיוחדים
44	27	37.65	20-75	2	בוגרים עם צרכים מיוחדים

לוח 2: פריטים בעלי מובהקות בהבדלים בין קבוצות מחקר

משתנה רב- גורמי	בשאלון החיובי מס' פריט נושא מרכזי	מובהקות P	ממוצעים בוגרים עם צרכים מיוחדים ולקויות למידה	סטודנטים באוניברסיטת בר-אילן
מאפיינים חיצוניים	פריט 3 מתלבש יפה	0.010	2.69	2.42
	פריט 4 גבוה	0.016	2.13	2.19
	פריט 5 ללא מגבלה נראית לעין	0.000	2.30	2.72
מאפיינים אישיותיים והתנהגותיים	פריט 6 נחמד	0.000	2.76	2.90
	פריט 8 ישר והגון	0.000	2.69	2.89
	פריט 10 אכפתי	0.000	2.58	2.88
	פריט 15 עצמאי בתפקודו	0.009	2.81	2.68
	פריט 16 נדיב	0.000	2.53	2.74
מאפיינים שכליים	פריט 17 מעורר עניין	0.000	2.57	2.82
	פריט 18 בעל חכמת חיים	0.003	2.56	2.72
	פריט 19 יכולת תקשורתית טובה	0.008	2.70	2.82
	פריט 21 ידע כללי רחב	0.001	2.37	2.58

P<0.01

משתנה רב- גורמי	בשאלון השלילי מס' פריט נושא מרכזי	מובהקות P	ממוצעים בוגרים עם צרכים מיוחדים ולקויות למידה	סטודנטים באוניברסיטת בר-אילן
מאפיינים חיצוניים	פריט 23 לא נקי	0.016	1.76	1.32
	פריט 24 מתלבש ברישול	0.0006	1.89	1.43
מאפיינים שכליים	פריט 26 עם מגבלה בולטת לעין	0.000	1.99	1.27
	פריט 42 בעל ידיעות כלליות דלות	0.004	2.18	1.55

סוגיות בחינוך מיוחד ובשילוב

נמצא שבהתייחס "לחבר הטוב" (השאלון החיובי) קיימים הבדלים משמעותיים בין קבוצת הסטודנטים לבין קבוצת הבוגרים בעלי הצרכים המיוחדים, לפי הפירוט הבא:

בנוגע למשתנה הבלתי תלוי "מאפיינים חיצוניים", נמצא שהופעה חיצונית ("מתלבש יפה") חשובה יותר לסטודנטים בעלי צרכים מיוחדים בעוד שסטודנטים ללא צרכים מיוחדים נוטים להעדיף חברים "ללא מגבלה נראית לעין". בהתייחס למשתנה הבלתי תלוי "מאפייני התנהגות ואישיות" נמצא כי סטודנטים ללא צרכים מיוחדים נוטים להעדיף חברים "נחמדים", "ישרים והגונים", "אכפתיים", "נדיבים" ו"מעוררי עניין", בעוד אנשים בעלי צרכים מיוחדים מייחסים חשיבות רבה יותר ל"עצמאות בתפקוד". בהתייחס למשתנה הבלתי תלוי "מאפיינים שכליים" נמצא כי סטודנטים ללא צרכים מיוחדים נוטים להעדיף חברים בעלי "חכמת חיים", "יכולת תקשורתית טובה" ו"ידע כללי נרחב". יצוין כי גם אנשים ללא צרכים מיוחדים מעדיפים חברים עם תכונות אלה אך במידה פחותה יותר, ובפרט בכל הנוגע ל"ידע כללי".

באשר "לאדם שאינו מקובל" (השאלון השלילי) נמצא באופן מובהק ($p < 0.00$) כי אנשים בעלי צרכים מיוחדים נוטים לדחות אנשים בעלי מאפיינים חיצוניים שליליים. כך למשל הם מתארים את "האדם שאינו מקובל" כ"לא נקי", "מתלבש ברישול" ו"עם מגבלה בולטת לעין" בעוד קבוצת הסטודנטים ללא צרכים מיוחדים נוטה לייחס פחות חשיבות למאפיינים אלה. בהתייחס למשתנה הבלתי תלוי "מאפיינים שכליים", נמצא כי "האדם שאינו מקובל" מתאפיין יותר בקרב קבוצת הבוגרים בעלי צרכים מיוחדים כ"בעל ידיעות כלליות דלות".

דיון

מחקר זה ניסה לבדוק מה גורם לאנשים לקבל חברים או לדחות את זולתם. שערנו

שקיים קשר בין מאפיינים חיצוניים, אישיותיים והתנהגותיים ומאפיינים שכליים, לבין מקובלות או דחייה חברתית. משתנים אלה נבדקו בקרב שתי קבוצות: אנשים עם לקויות למידה וצרכים מיוחדים וסטודנטים ללא צרכים מיוחדים מאוניברסיטת בר-אילן.

מצאנו שבנוגע למשתנה הבלתי תלוי "מאפיינים חיצוניים" נראה שהופעה חיצונית ("מתלבש יפה") חשובה יותר לבוגרים עם לקויות למידה וצרכים מיוחדים, בעוד שסטודנטים נוטים להעדיף חברים "ללא מגבלה נראית לעין". נראה שהופעה חיצונית נקווה חשובה לאנשים עם צרכים מיוחדים משום שחינוך לניקיון הינו חלק מהכללים המחייבים במסגרות בהן הם מתגוררים. סטודנטים ללא צרכים מיוחדים נוטים לבחור חברים שאינם "בעלי מגבלה נראית לעין" משום שאינם באים במגע לעיתים קרובות עם אוכלוסייה זו, ונראה שאין להם עניין מיוחד ביצירת קשר קרוב עם אדם בעל צרכים מיוחדים. בדומה לכך, נראה שאנשים עם צרכים מיוחדים נוטים להתחבר לאנשים בעלי צרכים מיוחדים ולכאלה שאינם בעלי מגבלה נראית לעין במידה כמעט שווה, עם העדפה קלה לחברים שאינם בעלי מוגבלות. אנו משערים שהסיבה לכך היא שבעלי צרכים מיוחדים מעוניינים בקשר עם אנשים שאינם כאלה, שכן קשר כזה נתון להם תחושת בטחון, שוויון, קבלה והעלאת הדימוי העצמי.

בהתייחס למשתנה הבלתי תלוי "מאפייני התנהגות ואישיות" מצאנו ששתי הקבוצות נוטות להעדיף "חבר טוב" שהינו "נחמד", "ישר והגון", "אכפתי", "נדיב" ו"מעורר עניין", עם העדפה קלה לתכונות אלה, בקרב קבוצת הסטודנטים ללא צרכים מיוחדים. נראה שקבוצת סטודנטים זו נוטה יותר לייחס חשיבות ל"חבר מעורר עניין" בעוד קבוצת הבוגרים עם לקויות למידה וצרכים מיוחדים מייחסת חשיבות רבה יותר לחבר שהינו "עצמאי בתפקודו". נראה שסטודנטים

שפשוט הם אינם מצויים בסביבה בה אנשים הינם בעלי ידע כללי נרחב.

סיכום והמלצות

על בסיס ממצאי המחקר לפיהם לסטודנטים, כנציגי החברה, פחות הזדמנויות להכיר אנשים עם צרכים מיוחדים, בעוד אנשים בעלי צרכים מיוחדים שואבים חיזוק מקשר עם אנשים ללא מגבלה, מומלץ ליצור אינטראקציה בין שתי קבוצות האוכלוסייה האלה. מפגש שכזה יאפשר לסטודנטים להכיר את השונה, ולהפוך לאנשים ערכיים יותר, עם אפשרות לשינוי עמדות באופן חיובי כלפי אנשים בעלי צרכים מיוחדים. לאנשים עם צרכים מיוחדים ולקוויות למידה מפגש זה יכול לתרום לתחושת הקבלה, הביטחון והשוויון.

מאחר שאנשים עם צרכים מיוחדים נוטים לייחס חשיבות לעצמאות תפקודית ומעדיפים את חברתם של אנשים עצמאיים, נראה שיש לסייע להם להגיע לעצמאות תפקודית מיירבית מחד גיסא, ומאידך גיסא לעודד היכרות עם אנשים עצמאיים בתפקודם, שכן לכך תהיה השפעה אפשרית חיובית על דימויים העצמי של בעלי הצרכים המיוחדים.

יכולת תקשורתית חשובה באופן משמעותי, ולפיכך נראה כי פיתוח וחיזוק של מיומנויות תקשורתיות אצל אנשים בעלי לקוויות למידה וצרכים מיוחדים עשויים לפתוח בפניהם ערוצים חדשים ורחבים יותר להיכרות ולקשירת קשרים חברתיים קרובים. במחקרנו מצאנו שאנשים בעלי צרכים מיוחדים חשים מאוימים, ככל הנראה, על ידי אנשים המתאפיינים בסממנים חיצוניים שליליים. מאחר שקרוב לוודאי תחושת האיום נובעת מבושה ומהקושי של אנשים אלה לקבל את מוגבלותם, ראוי לסייע להם לקבל את עצמם כמות שהם ולקבל כלים לטיפול החזות החיצונית, שכן אלה יכולים לסייע להם להתקבל חברתית ולקבל את עצמם ואת זולתם.

מייחסים חשיבות רבה יותר להשכלה שיש לחבר וליכולת שלו לשתף בכך את זולתו. יחד עם זאת הסטודנטים עם לקוויות למידה וצרכים מיוחדים שואפים לעצמאות ורואים בתכונה זו חשיבות עליונה ומושא להערכה, בעוד שבקרב הסטודנטים ללא צרכים מיוחדים עצמאות תפקודית הינה דבר מובן מאליה.

בהתייחס למשתנה הבלתי תלוי "מאפיינים שכליים" מצאנו שסטודנטים ללא צרכים מיוחדים נוטים להעדיף חברים בעלי "חכמת חיים", ו"ידע כללי נרחב". נראה שהשכלה וידע כללי תופסים חלק חשוב בחברות של הסטודנטים, שכן הם נמצאים במקום בו הם רוכשים ידע והשכלה. גם הסטודנטים עם לקוויות למידה וצרכים מיוחדים מעדיפים חברים עם התכונות האלה אך במידה פחותה יחסית, ובפרט בכל הנוגע ל"ידע כללי", וזאת משום שאינם נמצאים בסביבה אקדמית, או כזו שמגרה אותם לרכוש ידע כללי. "יכולת תקשורתית טובה" נמצאה חשובה מאוד בקרב הנשאלים משתי הקבוצות, עם העדפה קלה בקרב קבוצת הסטודנטים ללא צרכים מיוחדים.

באשר "לאדם שאינו מקובל" (השאלון השלישי) מצאנו כי, באופן מובהק, סטודנטים עם לקוויות למידה וצרכים מיוחדים נוטים לדחות באופן בולט אנשים בעלי מאפיינים חיצוניים שליליים, בעוד קבוצת הסטודנטים ללא צרכים מיוחדים נוטה לייחס פחות חשיבות למאפיינים אלה. נראה כי סטודנטים עם לקוויות למידה וצרכים מיוחדים מרגישים מאוימים מהתחברות עם אנשים עם מאפיינים חיצוניים שליליים, מתוך מחשבה שהחברה תזהה אותם עם תכונות אלה.

בהתייחס למשתנה הבלתי תלוי "מאפיינים שכליים", נמצא כי ה"האדם שאינו מקובל" מתאפיין יותר בקרב קבוצת לקויי הלמידה ובעלי הצרכים המיוחדים כ"בעל ידיעות כלליות דלות". לא ניתן להסיק מכך שאנשים עם לקוויות למידה וצרכים מיוחדים דוחים את זולתם בגלל העדר ידיעות כלליות, אלא

מקורות

- אריקסון, א. (1960). ילדות וחברה: פסיכולוגיה של האדם בתמורות הזמן. מרחביה: ספריית הפועלים.
- הוצלר, י., זמיר, ג., ופליס-דואר, א. (2004). שילוב ילדים עם נכות גופנית בחינוך-גופני, תנאים תומכים ומכשולים. סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום, 19(1), 33-58.
- טור-כספא, ח. (1998). הרצאה בכנס בנושא היבטים התפתחותיים בחינוך. www.education.gov.il/preschool/hebetym.htm
- נחמני-מסיקה ר.ט. (2002). מאפייני מקובלות ודחייה בקרב תלמידים לקויי שמיעה בגילאי בית ספר יסודי, חטיבות ביניים ותיכון במסגרות שילוב כיתתי. עבודה לקראת תואר M.A. בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב.
- רייטר, ש. (2004). מעגלי אחוה לשבירת הקשר בין מוגבלות לבדידות, הוצאת אחוה, 63-65.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health: How people manage stress and stay well*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Garmezy, N. (1985). Stress resistant children: The search for protective factors. In J. Stevenson (ed.), *Research in developmental psychopathology*. Oxford: Pergamon Press.
- Weiss R.S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge: The MIT Press. In Reiter, S. (2004). *Loneliness and Disability: The social inclusion of people with disabilities a proposal for a program for social inclusion*, Haifa, AHVA, (63-65).

המחברים:

בנימין הוזמי

מנהל מכון טראמפ, בית איזי שפירא

דנה רוט

מנהלת היחידה למחקר והערכה, בית איזי שפירא